

KROOK EN WAAL ALS WATERNAMEN, HOEK, VEST EN WAL ALS TERREIN NAMEN IN GENT

Luc De Grauwe

Krook en hoek, wal en waal, met daarbij nog vest: verwante termen, die – erg verwarrend – als waternaam of als terreinnaam gebruikt werden en worden. In dit artikel wordt gepoogd klaarheid te scheppen omtrent dit voor een stad als Gent uiterst belangrijke thema. Dit gebeurt aan de hand van de situatie bij de Krook aan de Huidevettershoek, de Walpoort en de Ketelvest en Sint-Jansvest.

Afb. 1. Bewerkt detail van het plan van Gent (Dumont. M.E., 1951, Gent.

Een stedenaardrijkskundige studie, Brugge, De Tempel, deel II Atlas) met de hier besproken Waalse Krookzone (WK) gekleurd weergegeven. De waterlopen zijn gearceerd. De kromme lijnen met cijfers (hoogtelijnen) geven de aantallen meter aan boven Oostends zeepeil (gemiddelde van hoog en laag getij: TAW). Bemerkt dat de Kouter zich uitstrekte aan weerszijden van de Ketelvaart (horizontaal). Goed te zien is hoe dit kanaal gegraven werd dwars door hogere en lagere zones heen. Het woord Schelde onder de gekleurde zone duidt op de Muinschelde. Erboven: de Reep. Rechts ervan kronkelend: de Oude Schelde. De aanduiding St Baafs uiterst rechts slaat op de abdij.

Waterlopen aan de Krook

De (Oude) Schelde kwam de huidige stad Gent binnen nabij Ter Platen, en kronkelde in vroegere eeuwen onder de huidige Tentoonstellingslaan, door het Zuidpark, onder en parallel met de Frère-Orbanlaan, achter de Capitole en achter de rode gevels van de Brabantdam, om even ten noorden van het huidige 'Zuid' nabij de Oude-Scheldestraat naar de Kuiperskaai westwaarts om te buigen (afb. 1, 2 en 3).

Afb. 2. De Oudescheldestraat eindigend aan de Muinschelde (foto 2021).

Op die plek ontving de Oude Schelde de gegraven Muinschelde, die eveneens van Ter Platen komt, maar in een vrij rechte lijn noordwaarts vloeit langs de oostflank van de Blandijnberg. Deze waterloop werd vermoedelijk aangelegd in de twaalfde eeuw, misschien al in de elfde eeuw (Gelaude, 2018). De natuurlijke waterloop zelf stroomde noordoostwaarts verder via een grote stuw met meerdere 'gaten': de Braamgaten, oudste vermelding 1298, als brug al in 1199.

Deze stuw liet geen schepen door. Alle vanuit het zuiden op de Schelde varende schepen zagen zich verplicht via de Ketelvaart, door de zone Kouter heen gegraven, naar de Leie te varen om de belangrijke Leiehaven 'Tussen Brug-

Afb. 3. De opbouw van de kaaimuur verraadt de plaats waar de Oude Schelde vroeger de Muinschelde ontving: links grote blokken kalksteen, rechts baksteen (foto 2018). De Oudescheldestraat wijkt daarvan af. Hier was een van de twee walen (wielingen) gelegen.

gen' aan de Graslei-Korenlei aan te doen. Nu is het nagenoeg stilstaande water voorbij de Krook overwelfd onder het François Laurentplein (afb. 4), om weer open en bloot te komen aan de Reep en zo verder richting Sint-Baafsdorp (het eerste Ganda) te stromen, waar die Schelde verschillende Leie-armen opvangt.

Krook en Kromme - als waternaam

De genoemde bocht bij de Oude Schelde en de Ketelvaart is de Krook – daar is geen twijfel over. En het mag kloppen dat die naamgeving van recente datum (1943) een unicum is in de Vlaamse hydronymie, maar het woord zelf is in die context niet ongewoon. We worden hieraan herinnerd door het West-Vlaams dialectwoordenboek van De Bo (1873), die “Krok als volgt toelicht: Krok, krook, kreuk [...], kromte van iets dat gekraakt is, enz.”, Debrabandere (2005) vermeldt het woord ook voor het Waasland: Krok ‘bocht, wegkromming’. Het is een voortzetting van het Middelnederlandse *croc* ‘krak, barst’, ook *croke*, *creuke* ‘kreuk, plooi’ bij een werkwoord *croken* ‘vouwen, kreuken, knikken’, in het Gents *kruuk*, werkwoord *kruke*. Deze woorden met hun wisselende vocalen horen bij een groep Germaanse woorden beginnend met

kr-, die een ronding, een kromming of een haakvorm aanduiden, zoals o. m. nog kruk, krom en krinkelen/kronkelen (zie EWN: *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*). In Aalst vinden we de Kroek- (oorspronkelijk Crooc-)hagenbeek, elders in de beide Vlaamse provincies meerdere Kromme Beken, Kromme Grachten, een Kromzwijn te Vlissegem, daarnaast een drietal Kronkelbeken. De oudste vindplaats (uit 961) voor het adjectief krom is de dorpsnaam Crumbeke (thans Krombeke, deelgemeente van Poperinge).

Afb. 4. De Schelde op de plaats waar de stroom ombuigt en opnieuw splitst. Enerzijds is er de in westelijke richting gegraven Ketelvaart (links onder). Anderzijds is er de noordoostelijke tak, eerst gedeeltelijk overwelfd onder het François Laurentplein en verder terug in open lucht als de Reep. Aan deze splitsing ontstond een tweede wieling of waal. Foto in 2018 genomen vanaf een terras aan de achterzijde van het bibliotheekgebouw.

Krook herinnert, qua benoemingsmotief, aan de eveneens vrij recente (1942) Gentse naam ‘Aan de Bocht’, nl. van de Leie, nabij de Watersportbaan, en niet ver daarvandaan ligt de straat Kromme Leie in Sint-Denijs-Westrem. En bovenal is er ten noorden van het Gentse centrum de Krommewal, op het punt waar de Leie samenkomt met de Sint-Jacobsgracht, later Ottogracht genoemd, opgevuld en thans enkel bestaand als straat met die naam. De hydrografische gelijkenis met onze Krook is opvallend: beide zijn in feite aan driesprongen gelegen.

De Gentse Kromme Wal is in feite de Kromme Wael, zoals hij in 1369 bij zijn eerste vermelding staat geboekstaafd en zoals het woord (met lange a) tot in de vorige eeuw door het volk ook uitgesproken werd. Hierbij dient opgemerkt te worden dat het oudst geschreven Middelnederlands geen dubbele klinkers voor lange klanken kent. Men schreef wal, terwijl men waal uitsprak. Later voegde men meestal een ‘e’ aan de klinker toe om de verlenging aan te duiden: wael. Denk aan de vele Vlaamse familienamen met ae (bv. Verstraete). Dit Kromme Wael is identiek met de beeknaam Krommenwiel te Vorst bij Brussel. Ook Tielt kent een Krommewal dicht bij het stadscentrum, leidend naar De Kom, een laaggelegen zone aan de Poekebeek.

Waal als waternaam

Waal, wiel, ook weel (zoals in het Antwerpse Oosterweel) is bij uitstek een waternaam. Hydrografen reserveren het woord voor kolken, die tijdelijk ontstaan bij dijkdoorbraken, of permanent te zien zijn bij stuwen. Waal hoort bij het werkwoord walen, beter gekend als wielen en woelen (met klinkerwisseling). Etymologisch is de oudste betekenis keren, kenteren in de zin van omslaan, zoals bij het zeetij. Voor het Middelnederduits en Oudhoogduits houdt men het bij rollen, wentelen. Waar de stroming, bv. door een gegraven aftakking, gedwongen wordt abrupt van richting te veranderen, kan het water de scheepvaart flink bemoeilijken. Om op dergelijke plekken niet uit de richting gedreven te worden, moesten de schippers al hun kunde aanwenden om hun vaartuigen in de gewenste richting te sturen. Ondanks het beperkte zicht op tegenliggers en bijbehorend gevaar, moesten ze snelheid aanhouden. Ze konden eventueel een kabel uitgooien naar een hulpkracht op de oever, die met behulp van een kaapstander het vaartuig in de gewenste richting dwong. Een getuigenis uit eerste hand over die manier van manoeuvreren aan de Krook kan je lezen bij Devriese (2009).

Gent bezat op zijn westflank nog een andere Waal, met een Waalpoort en een Waalbrug aan de Waaldam bij de huidige Waldamkaai, maar men vindt al vroeg daarvoor Walbrugge, Walporte (met korte ‘a’). Ook was er de Walmere (vermoedelijk te interpreteren als Waalmere), nu Koophandelsplein met het Oud Gerechtshof, een tijd lang ook nog als Recolettenplein aangeduid.

De waternamen Waalshoekbeek (te Desselgem) en vooral nog Waalstraatbeek (te Zulte), beide in de Leiestreek, zouden eveneens kunnen verwijzen naar het hydroniem waal. Nog betere voorbeelden zijn te vinden op de Leie zelf, verder stroomopwaarts van Gent. In Kortrijk werd een zuidelijke tak van de Leie de Waal genoemd. In Menen was er een Waal en Achterwaal, telkens in de

onmiddellijke nabijheid van een stuw en/ of verbreding van de waterloop (zie Gelaude, 2018).

Hoek als terreinnaam

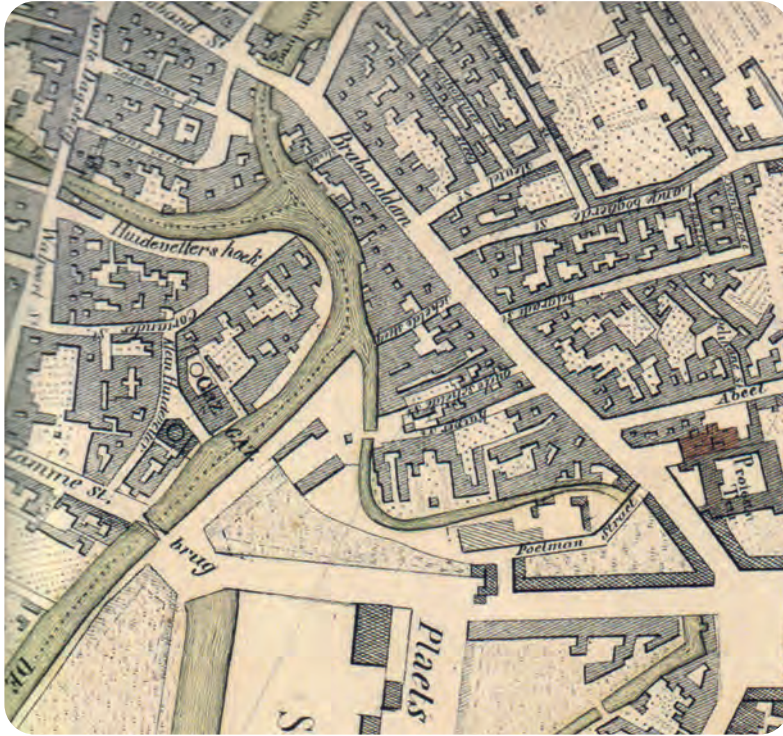
Als Franse tegenhanger van de naam Hoek, zoals in de Grote, en vroeger ook de Kleine Huidevettershoek, gold Le (Petit) Toquet, of beter Touquet. In tegenstelling nu tot wat Fris (1925) schreef, betekent dit woord (in zijn typisch Picardisch-Henegouwse vorm met -qu-) niet ‘tournant = draai van een rivier, bocht’, maar veeleer, volgens de gezaghebbende historische woordenboeken van de Franse taal (Godefroy, Von Wartburg), ‘coin (de rue), angle, extrémité’, aldus in alle opzichten beantwoordend aan Nederlands hoek. Denk ook aan de Noord-Franse badplaats Le Touquet.

In ons concreet geval komt hiermee de (vroeger zo genoemde) Kleine Huidevettershoek overeen. Deze was gelegen naast de nog steeds bestaande Grote Huidevettershoek (afb. 5). Om verwarring te vermijden en aldus aan een eis van de Posterijen te voldoen, werd de ‘Kleine’ in 1943 herdoopt tot Waalse Krook (Waalsekrook). Dit zijn straatnamen! Met andere woorden: de equivalenten hoek en touquet zijn geen water- maar land- of terreinnamen (latijn: terra: aarde). Ze verwijzen dus naar de oeverzone. En opvallend: vergelijk hier weer met de verdwenen middeleeuwse naam Houc (wijk tussen Vrijdagmarkt en Minnemeers, met de verdwenen Houcbrug over de gedempte Ottogracht) nabij de Kromme Wa(a)l. Een echte ‘tweelingsituatie’, uiteindelijk ook in de namen.

Hoek tussen wallen... of walen?

Keren we nu tot slot, gewapend met deze wetenschap, naar onze Krook terug. Waal is als waternaam vaak opgegaan in de terreinnaam wal, want dit laatste betekende oorspronkelijk enkel ‘hoge aarden ophoging ter versterking/bescherming, vluchtheuvel, of met een Frans woord: mot/motte’. Wal kon nu ook het water van de omringende of erlangs lopende ontwateringsgracht betekenen.

De Krook ligt aan het noordoostpunt van het belangrijkste middeleeuwse woon- en werkgebied van de Gentse huidevetters. Dat gebied heette toen Tussen Wallen (inter duos wallos, vermeld in 1234; entre deus motes in 1297-1300). De vertaling van de Middelnederlandse spreektaal naar het geschreven Latijn en het Frans liep hier duidelijk mank. De betekenis blijft enigszins duister, zeker als men in die wallen twee moten wil herkennen. Van enige ver-

Afb. 5. Op dit kaartdetail uit Saurel (1849) ziet men zeer duidelijk (links) dat de Grote en de Kleine Huidevettershoek gelegen zijn tussen twee rivierwalen. Tussen walen dus. Die ontstonden aan twee driesprongen. De Oude Schelde (rechts onder) was vermoedelijk nog lang na het graven van de Muinkschelde (linksonder) vooral in regenperioden een krachtige stroom. Toen de Saurelkaart gemaakt werd, was het al een onbetekenend waterloopje geworden. Rechtsonder zien we hoe dit water ter hoogte van de Brabantdam (niet toevallig een dam!) ombuigt naar de Muinkmeersen, waar toen het kopstation (later bekend als de Zuidstatie) van de spoorweg pas aangelegd was.

sterkte motte is in die buurt echter geen sprake. Maar kan niet veeleer bedoeld zijn geweest: tussen twee grachten, d.i. gegraven waterlopen: de Ketelvaart in 't noordwesten en de Muinkschelde in het zuidoosten? Of zou het tussen aarden wallen kunnen betekenen: gedeeltelijk de natuurlijk ontstane oeverwal van de Oude Schelde, gedeeltelijk een door mensenhanden opgeworpen aanaarding, opgehoogd tot dijk? Laleman (2018) opperde in haar bijdrage in *De Krook. Een leerrijk Boek* nog een andere mogelijkheid: het zou hier gaan om een 'barbicané': een verdedigingswerk buiten de eigenlijke poort, een 'voorwerk' of 'voorburcht'.

Evengoed mogelijk is dat hier op korte afstand van elkaar twee waterwalen konden ontstaan. Beide waren niet toevallig aan een driesprong gelegen, waar een natuurlijke waterloop (de Oude Schelde) een gegraven waterloop 'ont-

ving'. Bij de ene was de Muinschelde betrokken, bij de andere, nauwelijks enkele tientallen meters meer noordwestelijk, was dat de Ketelvaart, deze laatste uiteraard ook gegraven. De Walpoort (waaraan de Walpoortstraat nog herinnert), was misschien ook oorspronkelijk Waalpoort.

Van Waalsekrook naar Krook

De naam Waalsekrook (Waalse Krook) werd er doorgedrukt door het toenmalige Gentse gemeenteraadslid, advocaat, folklorist en dichter Jozef Vermeulen, die daarvoor zijn mosterd moet hebben gehaald bij stadsarchivaris Victor Fris. Deze had het in zijn straatnamenboekje van 1925 over de Walen, die hier (aan die bocht) van de Schelde met hun schepen langs de Ketelvest naar de Leie voeren, vooral met kolentransporten, en dit sedert de tweede helft van de 18de eeuw.

Afb. 6. Situatie kort voor de bouw van de bibliotheek, met de huidige straatnamen uitgezonderd de benaming Waalsekrook, die verdween. Het Krookcomplex neemt de langgerekte witte zone in de oksel van de waterlopen in. De toegang bij de Marcellisbrug, het Frankrijkplein en de Kuiperskaai kreeg de naam Miriam Makebaplein. De Walpoortbrug (boven links) en de Marcellisbrug tussen Lammerstraat en Frankrijkplein (onderdeel van 't Zuid) werden niet weergegeven. Kaartje overgenomen uit: *De Krook. Een leerrijk boek*.

Die in de tijd van Fris (eerste helft vorige eeuw) nog aanzienlijke transporten over de Schelde vanuit Henegouwen hebben wellicht bij (de notabene flamingant) Vermeulen de doorslag gegeven in zijn naamgeving. Gent kreeg toen ook door zijn toedoen, eveneens aan de Schelde, een Vlaamse Kaai, waarom dan ook geen Waalse Krook? We kennen Vermeulens beweegredenen in dezen niet, want we hebben helaas – zo blijkt – wel een primitief schetsje van zijn hand, maar geen schriftelijke neerslag van een expliciete motivatie van zijn naamkeuze. Men kan zich afvragen of hij dan echt geen weet had van het hydrografische hoge ‘waal-gehalte’ van zijn Krook? Heeft hij niet gedacht (of: had hij niet beter gedacht) aan een hodoniem (straatnaam) Waalkrook? Dat zou een samenstelling zijn, zoals bijv. elders Waelput ‘grote diepe draaikolk’, of met -s- zoals in waalsboom: een balk of boom waarmee men een waal of dok afsluit. Waal- of Waalskrook dus, in alle opzichten perfect gelijkend op Kromme Waal, nu Krommewal.

Deze overwegingen kunnen afgesloten worden met de opmerking dat men bij het toekennen van de naam aan de nieuwe stadsbibliotheek uiteindelijk het verwarrende ‘Waalse’ wijselijk weglief: het werd kort en goed ‘De Krook’. Het straatje Waalsekrook was trouwens grotendeels verdwenen bij het graven van de bouwput voor de nieuwe stadsbibliotheek (afb. 6). Een overgebleven gedeelte werd opgenomen in de benaming Platteberg. Op die manier kreeg het enige Gentse straatje dat aan één uiteinde (bij de Lammerstraat) bestaat uit een vrij hoge en steile trap, de naam... Platteberg. Over het hoe en waarom van die rare naam op die minstens even rare plaats kan je lezen in het laatste hoofdstuk van *De Krook, een leerrijk boek*, tekst gebaseerd op Devriese (2009) in Gandavum.

Stadsvesten als terreinnaam

Niet onbelangrijk in deze context is het feit dat de Gentse stadsversterkingen in middeleeuwse teksten nooit stadswallen genoemd werden, wel vesten. Denk in de hier beschreven buurt aan de Sint-Jansvest en Ketelvest. Verder waren er de Oudevest en meerdere verdwenen vestnamen elders in de stad (zie Gysseling, 1954). Dat waren aarden bermen (denk aan het Engelse wall), meestal aan de buitenzijde afgeboord met verdedigingsgrachten of natuurlijke waterlopen, en aan de stadszijde met afwateringsgrachten of binnengrachten. Een mooie illustratie van deze betekenis van de term wal te vinden in archiefteksten die de gebeurtenissen in 1488 verhalen, toen de Gentenaars inderhaast een aarden ‘wal’ opwierpen in wat toen nog de Wondelgemse Meersen was. Maar ook deze wal, ongeveer ter hoogte van de huidige stadsring tussen de Brugse- en de Muidepoort, werd uiteindelijk bekend als vest: de Blaisantvest, naar de naam van een heerlijkheid in de buurt.

Hierbij past een woordje uitleg. Gent werd toen bedreigd door de huurlegers van Maximiliaan, koning van het Heilig Roomse Rijk en zijn vader Frederik, keizer van datzelfde rijk (zo klonken hun titels in die jaren). Die aarden wal of dijk was bedoeld om het water van de door de Gentenaars geplande overstroming (militaire inundatie), ter beveiliging van hun stad, te beperken tot de naar Wondelgem toe gelegen meersen, en aldus buiten de stad te houden. De gewenste gevolgen bleven niet uit. Het huurleger van zijne koninklijke en zijne keizerlijke hoogheid droop af. De wal was hier dus geen gracht, en nog veel minder een waal, maar eerder het omgekeerde, een dijk.

Van omwald mottekasteel naar ‘speelgoed’

In oudere teksten vond Gysseling (1954) het woord wal enkel duidelijk aangegeven op twee plaatsen: (1) de Wal, het latere Hof ten Walle, alias Prinsenhof, nu nog herkenbaar in de straatnaam Bachtenwalle en (2) in de ‘stede’, het ‘hof’ of ‘goed ten Walle’ in de omgeving van het universitair ziekenhuis. In de 17de eeuw werd dit ‘t goed ten Groenen Walle’. Hiervan bleven geen materiële sporen over, maar een klein straatje in de Nieuw-Gentse wijk Steenakker ontleende er zijn naam Groenewalstraat aan. En tenslotte is er de uit het spraakgebruik verdwenen benaming Tussen Wallen, vermoedelijk echter als ‘Tussen Walen’ te interpreteren (zie hierboven).

Later veranderde de betekenis van de term wal aanzienlijk. Overal rond Gent werden primitieve oude hout-lemen hoevegebouwtjes omringd door grachten die wallen genoemd werden. Vanaf de 16de eeuw kwam het landelijk gelegen maison de plaisance (‘speelgoed’ of ‘speelhof’) in de mode. De hoevetjes, voorlopers van onze fermettes, werden door rijke stedelingen verbouwd tot luxe zomerverblijven. Met hun (pseudo)slotgrachten en eventueel ook hun torentjes herinnerden deze buitenverblijven aan het stereotiepe middeleeuwse mottekasteel, hèt ridderslot bij uitstek. De eigenaars deden er trouwens alles aan om zich op passende wijze te laten adelen. In overeenstemming hiermee was hun buitengoed meestal een leengoed, dat volgens het feodale erfrecht toekwam aan de oudste zoon. Het omwalde hoevetje werd een kasteeltje. En leuk om te weten: de term kasteel is afgeleid van castellum, zelf een verkleinwoord van castrum: versterkte (leger)plaats. Een kasteeltje is dus klein in het kwadraat en een klein kasteeltje hoort eigenlijk thuis in Liliputter- of Legoland, vrezen we.

Noot

Deze tekst is een bewerking en aanvulling van de inleiding door de auteur gegeven in de Koninklijke Academie voor Taal en Letteren (KANTL) op 1 maart 2018 bij de presentatie van de uitgave De Vlaamse Waternamen (zie referenties hieronder). De tekst van deze lezing (“Hoe Waals is de Waalse Krook?”) is gepubliceerd in HKCTD (Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie) XCI, 2019, p. 153-160, met 2 kaartjes (zie verdere referenties hieronder).

Met bijzondere dank aan Frank Gelaude voor zijn kritische inbreng, en aan Luc Devriese voor de tekstbewerking.

Referenties

Voor de vroege vermeldingen van wal en andere Gentse plaatsnamen: Gysseling, M. (1954), Gent's vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen, De Standaard (Antwerpen). Voor kro(o)k zie: De Bo, L.L. (1873), Westvlaamsch Idioticon, Gailliard (Brugge), en Debrabandere, F. (2005), OostVlaams en Zeeuws-Vlaams etymologisch Woordenboek, Veen, (Amsterdam). Over de episode met de inundatie en de aarden wal tegen het leger van Maximiliaan en Frederik: Fris, V. (1930), Histoire de Gand, De Tavernier, Gent, tweede uitg. Van dezelfde auteur uitleg over de Walen en hun kolenschepen in zijn De oude straatnamen van Gent (Volksdrukkerij, Gent, 1925). Vroege waterlopensituaties en wat daarbij hoort worden beschreven in Gelaude F. (2018), De vroege hydrografie van de stad Gent, een geomorfologisch en historisch onderzoek van menselijke ingrepen in de waterhuishouding van het middeleeuwse Gent. Onuitgegeven scriptie UAntwerpen, 319 pp.

De talrijke omwalde ‘speelgoedjes’ rond Gent staan beschreven, geïllustreerd en precies gelocaliseerd in: Charles (editor, 2008), Van walsites en speelhoven. Archief Gent in de Zwarte Doos. De ontwikkeling van lusthoven, vooral de lusttuinen, wordt in meer detail beschreven, in internationale context geplaatst bij Mattens D. (2017), Lusthoftuinen zoals voorgesteld in 17de- en in 18de-eeuwse traktaten. In: Van Mensen & Dingen, jg. 15 nr. 1-2.

Over de omstandigheden waarin de Krooknaam en talrijke nieuwe Gentse straatnamen in 1939-1943 tot stand kwamen: zie het themanummer Gandavum, 2009, jg. 14 nr. 1. Voor wat betreft de mogelijkheid dat ‘Tussen Wallen’ oorspronkelijk een ‘voorwerk’ van de Walpoort zou zijn: Laleman, M.C. (2018), in: Vermeiren, G, Bru, A.M., Eryvncck, A. (ed.) De Krook. Een leerrijk Boek, Snoeck, p. 29-39.

Etymologische verklaringen voor walen in <http://www.etymologiebank.nl/trefwoord/walen>: voor waal in dezelfde gegevensbank <http://www.etymologiebank.nl/trefwoord/waal1> en over het voorkomen zie Kempeneers e.a. (2018), De Vlaamse waternamen. Verklarend en geïllustreerd woordenboek. Deel II. De provincies West- en Oost-Vlaanderen, Peeters, Leuven, p. 425-426.